

dergelijke relaties mede werden beïnvloed door sociale, politieke en institutionele configuraties. Hoofdstukken 3 tot en met 5 zijn ingeruimd voor de behandeling van respectievelijk stad-plattelandrelaties, de interregionale positionering van de Meijerij binnen verschillende netwerken en het stedelijke netwerk binnen de bestudeerde regio. Toch blijven vooral hoofdstukken 3 en 4 tamelijk descriptief. Er wordt feitelijk weinig kwantitatief historisch bewijsmateriaal aangeleverd die de Space Syntax-analyse, die pas aan het eind van hoofdstuk 5 wordt gepresenteerd, kan onderbouwen. Bovendien leveren deze hoofdstukken nauwelijks informatie over de economische dynamiek. Craane geeft overigens in haar inleiding en conclusie ruitelijk toe dat al haar Space Syntax-analyses zich toespitsen op de periode rond 1550, omdat kaartmateriaal van vroegere periodes bij gebrek aan bronnen niet te reconstrueren was.

Uiteindelijk overtuigt hoofdstuk 6 ('Patterns of economic space in a medieval town') het meest: in dit hoofdstuk worden historische gegevens over de ruimtelijke distributie van economische factoren binnen Den Bosch gekoppeld aan een topologische analyse van de stedelijke ruimte met behulp van Space Syntax. Het is tekenend dat deze methode voor een enkele stad, die in de middeleeuwen vanuit de stedelijke morfologie gezien reeds een vrijwel gesloten systeem vormde, hier ook het beste uit de verf komt en de ruimte-

lijke distributie van economische activiteiten binnen de stad weet te onderbouwen. Toch levert het mijns inziens nog onvoldoende bewijs voor Craanes bewering dat een onomstotelijke correlatie bestaat tussen de historische gegevens die in eerdere hoofdstukken werden aangeleverd en de kaarten die door middel van Space Syntax werden geconstrueerd. Daarvoor worden historische analyse en mathematische analyse via Space Syntax te gesegeerd behandeld.

Ik deel dan ook niet Craanes uiteindelijke statement dat we als historici geen moeite meer hoeven te doen om de correlaties tussen historische gegevens en de uitkomsten van één computermodel te onderzoeken op hun significantie. Multidisciplinariteit en vernieuwende onderzoekstechnieken kunnen ons zeker vooruit helpen. Dat Craane erin is geslaagd om vernieuwend onderzoek te doen en nieuwe methodes toe te passen voor historisch en archeologisch onderzoek staat buiten kijf. Minder overtuigd ben ik van het idee dat dergelijke modellen ons altijd alles kunnen zeggen over de historische werkelijkheid. Daarvoor worden stad en regio te ver geabstraheerd tot een mathematisch model waarbij iedere menselijke interactie wordt teruggebracht tot rationeel gebruik van het wegennet in de stad of in de regio.

Rudolf A.A. Bosch, Rijksuniversiteit Groningen

Patricia Stoop, *Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)* (Verloren; Hilversum 2013) 495 p., ill., tab., € 39,- ISBN 9789087041953

Het woord op schrift

Voor een gedetailleerde monografie over preken is Patricia Stoop bij uitstek geëquipeerd. In 2003 publiceerde ze, samen met Maria

Sherwood-Smith, de eerste drie delen van het *Repertorium van Middelnederlandse preken*. De afgelopen vier jaar werkte ze als postdoc

aan het FWO-project *Female authorship and authority*. Beide aspecten komen in dit boek, een bewerking van haar Antwerpse proefschrift uit 2009, perfect samen. Centraal staan de collecties preken uit het Brusselse convent Jericho. Dit was een klooster van reguliere kanunnikessen dat, op instigatie van hertog Philips de Goede en zijn vrouw Isabella van Portugal, in 1456 ontstond uit een samenvoeging van twee oudere conventen. Hoewel vrouwenkloosters formeel niet meer in de Congregatie van Windesheim mochten worden opgenomen, was het daarmee toch geassocieerd; in deze eerste decennia ademde het convent dan ook de geest van de Moderne Devotie.

Bijzonder aan de in het klooster van Jericho gehouden preken is niet alleen dat deze werden opgetekend en uitgewerkt, maar ook dat ze bewaard zijn gebleven. Tussen 1459 en 1714 gaat het daarbij om acht collecties met zo'n 350 originele preken in de volkstaal en enkele andere omvangrijke handschriften met hoofdzakelijk vertalingen van Latijnse preken. Ook in internationaal perspectief is dit een unieke en rijke collectie. Nergens anders zijn zoveel originele preken gekopieerd en opgetekend. Bovendien is het bijzonder dat de namen van bijna alle prekers bekend zijn; daarnaast geven enkele later toegevoegde prologen informatie over de ontstaansgeschiedenis van en de motivatie achter sommige collecties. In haar boek concentreert Stoop zich op in het convent gehouden preken tussen 1459 en 1480; een periode waarin de zusters zich zeer actief bemoeiden met 'hun' preken.

Het boek schetst de geschiedenis van het convent en gaat uitvoerig in op de organisatie van het klooster en op de belangrijkste figuren, de prekers en de zusters die het meest betrokken waren bij de samenstelling van de bundels met preken. Dit blijken vaak ook de vrouwen te zijn die waren betrokken bij het

bestuur van het convent. Daarna volgen drie grote hoofdstukken: over het *scriptorium* en het gebruik van het schrift in het klooster; over de samenstelling van de prekenverzamelingen; en een bijna 150 pagina's lang hoofdstuk over de redactie van de preken. Een stimulans bij de optekening van de preken was de inrichting van een eigen *scriptorium* rond 1465. Stoop beredeneert dat dit, samen met de scholing die zusters in het klooster zelf konden krijgen en de aanwezigheid van een eigen 'schrijfmeesteres', verklaart waarom het convent een opvallend gelijkvormig schrift wist te produceren, ook al werkten soms meerdere zusters aan hetzelfde manuscript. Schrijven was destijds een vorm van 'handenarbeid' met hoog aanzien: het vormde de geest, werkte als boetedoening en fungeerde ook nog als memorie voor de schrijfsters, die middels hun geschriften konden worden herdacht. Sommige kanunnikessen blijken over een grote kennis te beschikken en het Latijn zeer goed te beheersen. In tegenstelling tot het heersende beeld blijkt het klooster Jericho wel degelijk betaalde schrijfarbeid te verrichten voor de buitenwereld, vooral van liturgische werken, die verrassend vaak voor mannenkloosters waren bestemd.

De kern van het boek behelst de vraag naar de vorming en redactie van de collectie preken. Dergelijke preken zijn vooral uit het Duits-Nederlandse taalgebied bekend. Stoop richt zich tegen de oudere opvatting in de Duitse letterkunde dat de biechtvaders de preken uitschreven en toezicht hielden op het kopieerwerk hiervan door de zusters: de mannen als creatieve controleurs dus, de vrouwen als gewillige uitvoerders. Stoop laat zien dat niet alleen biechtvaders, maar ook tal van op bezoek komende of uitgenodigde geestelijken met name op kerkelijke feestdagen preken verzorgden. Om die reden kiest Stoop voor de term 'conventspreek'. Ze gebruikt deze

term met des te meer recht omdat ze uitgebreid ingaat op de grote rol die het convent speelde bij de optekening en redactie van deze preken.

Stoop weet overtuigend aan te tonen dat het hierbij gaat om een complex, gedeeld en gelaagd auteurschap. De prekers waren natuurlijk verantwoordelijk voor het thema van de preek en de manier waarop ze deze hielden. Met behulp van memorietechnieken maakten één of meerdere zusters zich vervolgens het gesproken woord eigen om dit vervolgens te bewerken en in- en aan te vullen. Hoewel vrouwen geen formele toegang hadden tot officiële religieuze autoriteit, blijken ze een grote mate van creatieve autonomie te hebben gehad met betrekking tot de 'spirituele erfenis van hun geestelijke leidsmannen'. Stoop kijkt dan ook niet alleen naar de externe kenmerken van de handschriften, maar maakt een uitputtende inhoudelijke analyse van de prologen en de preken. Opmerkelijk daarbij is hoe groot de verschillen kunnen zijn tussen de diverse bewerkers. Even opmerkelijk is dat dikwijls meerdere vrouwen bij de bewerking van dezelfde preek betrokken waren, ook al geeft de proloog één van hen alle eer.

Nieuwe tijd

Heinz Schilling, *Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs* (C.H. Beck Verlag; München 2012)
714 p., ill., tbl., krt., € 29,95 ISBN 9783406637414

Martin Luther door de ogen van een historicus

Heinz Schilling (1942) is één van de bekendste Duitse historici, die zich in zijn onderzoek richt op het vroegmoderne Europa. Confessionalisering en (nationale) identiteitsvorming zijn kernbegrippen bij zijn insteek voor deze periode van de geschiedenis, waartoe ook de

Het mag duidelijk zijn dat dit boek een rol zal spelen in de verdere bestudering van handschriften en in het debat over vrouwelijk auteurschap en vrouwelijke geletterdheid, autonomie en vrijheid. Daarnaast nodigt het uit tot nadenken over de huidige, mogelijk knellende invulling en inperking van het begrip auteurschap, en de complexe wordingsgeschiedenis van handschriften en teksten. Stoop gaat in haar boek meticuleus te werk, methodisch en systematisch – en overtuigend. Wel zijn haar analyses zo uitvoerig en omslachtig, met zulke lange citaten, dat het de spanning uit het boek haalt: opwindende lectuur is het daardoor niet. Ook richt Stoop zich heel sterk op de handschriften en de preken zelf, waarbij de technische uitwerking de overhand heeft. De bredere context, vergelijkingsmateriaal en allerlei vragen over religieuze cultuur en vorming schieten erbij in, wat het technische karakter van deze studie nog verder onderstreept. Wel leent het boek van Stoop zich uitstekend om bij dergelijke, bredere vragen te worden betrokken.

Bram van den Hoven van Genderen, Universiteit Utrecht

reformaties van de zestiende eeuw behoren. Zijn onderzoek en de wijze waarop hij dit ook voor een breder publiek toegankelijk weet te maken wordt beslist niet alleen in Duitsland gewaardeerd. In Nederland werd hij in 2002 door de Koninklijke Nederlandse